

ERFGOED BRUSSEL

be style
be heritage
be .brussels

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest
September 2016 | N° 19-20

Dossier **STIJLEN GERECYCLEERD**

DOSSIER

RECONSTRUCTIE: ZIN OF ONZIN?

DE RESTAURATIE VAN DE TEMPEL VAN AMON RA

BARBARA PECHEUR

MA IN MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG,
ARCHITECT ORIGIN ARCHITECTURE &
ENGINEERING

DR GUY BOVYN

ERFGOEDSTUDIES, UNIVERSITEIT ANTWERPEN

De vrijmetselaarstempel, na restauratie, detail
(© Georges De Kinder, 2015)

DE VRIJMETSELAARSTEMPEL IN DE BRUSSELSE PETERSELIESTRAAT WERD GEBOUWD IN 1877-1878 NAAR DE PLANNEN VAN ADOLPHE SAMYN. Kenmerkend voor de archeologische wijze waarop architecten zich in deze periode bedienden van het verleden inspireerde zijn ontwerp zich vrijelijk op een bestaande site in Egypte. Stabiliteitsproblemen in de jaren 1930 maakten een volledige reconstructie nood-zakelijk. De afwerking werd echter nooit voltooid. In 2006 werd het architectenbureau ORIGIN gecontacteerd door de Société Civile du Cercle des Amis Philanthropes om een restauratieproject uit te werken om de Grote Tempel of Tempel van Amon Ra te herstellen in zijn oude glorie.

In augustus 2014 startte de uitzonderlijke restauratie- en renovatiewerf in de Tempel van Amon Ra. De door het architectenbureau voorgestelde restauratie-opties voor deze vrijmetselaarstempel brachten interessante discussies teweeg, zowel in de erfgoedsector als bij de gebruikers. Uitgangspunt was de bewaring van de Grote Tempel als totaalconcept. Voor vrijmetselaars is dit een rituele plek en heeft de tempeldecoratie een grote symbolische waarde. Het was daarom belangrijk dat de leesbaarheid hersteld werd. Alle bestaande stucwerk en de beperkte oude polychromie dienden daarbij te worden geconserveerd en gerestaureerd. Maar daarnaast moesten bepaalde elementen ook worden gereconstrueerd en dit was minder vanzelfsprekend. De vraag die dit artikel stelt betreft dan ook de betekenis van een dergelijke reconstructie in een hedendaagse context. Centraal hierbij staat de plicht om bij de ontwikkeling van een restauratieproject rekening te houden met materiële én immateriële waarden, waarden die

soms met elkaar op gespannen voet staan (afb.1 en 2).

.....
**VOORSTELLING VAN
DE PROBLEMATIEK**

In 1877-1878 bouwde de *Société Civile du Cercle des Amis Philanthropes* twee tempels rond een ruime binnenplaats, in de Brusselse Peterseliestraat. Architect Adolphe Samyn (1842-1903) liet zich zowel voor de verdeling van de ruimten als op stilistisch vlak in alle vrijheid inspireren door een uitzonderlijk goed bewaard architecturaal geheel in Egypte: de Ptolemaïsche heiligdommen op het eiland Philae. De Grote Tempel in de Peterseliestraat werd destijds beschouwd als de mooiste Vrijmetselaarstempel in Europa en diende als voorbeeld voor andere tempels in Noord-Frankrijk, Nederland en België. Eén van de belangrijkste aspecten van de neo-Egyptische tempels in de Peterseliestraat was hun rijke polychromie uit 1878.

Als gevolg van een zwakke fundering en grote bouwwerken in de buurt kampte het gebouw in de jaren 1930 met stabiliteitsproblemen. In antwoord hierop werden de twee tempels tussen 1930 en 1940 onder leiding van architect Charles Lambrichs gedemonteerd en grotendeels heropgebouwd. Een stuk muur rond de inkomdeur werd bewaard en overschilderd en het plafond kreeg een volledig nieuwe vormgeving. Enkele fragmenten van het oude stucwerk werden bewaard op de zolder van het gebouw, met het oog op een latere reconstructie van de volledige polychromie. De nieuwe polychromie die was voorzien, in een aquarel uitgetekend door Charles Lambrichs, kwam er niet wegens het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De tempel werd toen in afwachting in een uniforme zalmroze kleur geschilderd. Na de oorlog waren er echter geen middelen om de tempel af te werken en deze bleef dus monochroom tot op de dag van vandaag.

Afb. 1

Tempel in 2007, voor restauratie (© Georges De Kinder).

Afb. 2

Tempel in september 2015, na restauratie (© Georges De Kinder, 2015).

TERMINOLOGIE EN INTERVENTIEFILOSOFIE

Van conserveren tot reconstrueren

Binnen het vakgebied van de monumentenzorg wordt een terminologie gehanteerd die kan verschillen van auteur tot auteur. Voor wat de praktijk van het 'conserveren' betreft, wordt vaak een beroep gedaan op de definitie van Sir Bernard Feilden: conservering is 'het dynamische veranderingsbeleid om de snelheid van verval te doen afnemen. Het doel van conservering is de materiële substantie van het bouwwerk te beschermen en de integriteit ervan voor de komende generaties te verzekeren.'¹ Bij 'restauratie' wordt eveneens de bewaring van het object beoogd, maar dan met een 'actie die ondernomen wordt om een vervallen of beschadigd object begrijpelijk te maken, met een minimale opoffering van de esthetische en historische integriteit.'² Dit zijn echter puur technische definities die betrekking hebben op de *materialiteit* van het erfgoed.

'Conservatie' heeft een bredere betekenis, één die meer omvat dan enkel de materiële interventies. Volgens De La Torre, Avrami en Mason (*Getty Institute for Conservation*) is conservatie een complex en continu proces, dat een grondige multidisciplinaire reflectie over erfgoed vereist. Conservatie dient volgens deze (en andere) auteurs ook als een sociale en culturele activiteit te worden beschouwd, en niet enkel als een puur technische aangelegenheid. Wil de conservatiesector haar educatieve rol in de gemeenschap ten volle vervullen en door de diverse stakeholders als een echte partner worden beschouwd, dan moet ze haar praktijk ook binnen een socio-cultureel kader plaatsen.

Bij 'reconstructie', ten slotte, wordt er 'opnieuw gebouwd' met als doel een niet bewaard of verminkt geheel te 'reconstrueren'. Dit moet dan, opnieuw,

in overeenstemming met de heersende ethische voorschriften gebeuren op basis van historische documentatie, archeologische of architecturale sporen. Het willekeurige, of liever 'eigenzinnige' optreden, mocht iemand daar nog aan twijfelen, hoort niet (meer) thuis in het handelingsrepertorium van de conservator-restaurator.

Over de architecturale muurschilderingen

Eigen aan muurschilderingen is dat ze integraal deel uitmaken van de architectuur van het gebouw.³ Volgens het naslagwerk van Mora & Philippot⁴, dat nog steeds als standaard kan worden beschouwd, zijn muurschilderingen complementair aan het grotere geheel van de architectuur. Lacunes in muurschilderingen tasten dus meer dan enkel de esthetiek van de muurschildering aan: ze tasten ook de architectuur aan.

Dit is in het bijzonder het geval wanneer het gaat om architecturale muurschilderingen zoals in de grote tempel het geval is. In het geval van een architecturale muurschildering is het beeld nauw gekoppeld aan de architectuur van het gebouw en is de muurschildering beeldbepalend voor de architecturale omgeving. Architecturale muurschilderingen zijn bijvoorbeeld *trompe l'œil*-schilderingen (illusionistische composities), imitatie-materiaalschilderingen (marmer- of houtimitatie) of repetitieve motieven die de muuropervlakken ritmeren (boorden, friezen of andere repetitieve elementen die deel uitmaken van het architecturaal ritme). De restauratie van dit soort van muurschilderingen wordt bijgevolg ook een architectuurrestauratie-ingreep, willen we de lacunes tenminste niet als architectuurleemtes ervaren.

Een figuratieve muurschildering echter, bestaat als kunstwerk op zichzelf.

Het is een (relatief) op zich staand beeld in de ruimte. Deze muurschilderingen kunnen beschouwd worden als unieke kunstwerken, wat met zich meebrengt dat de lacunes in deze muurschilderingen traditioneel niet op dezelfde manier worden behandeld. Een reconstructie ligt in dit geval heel wat moeilijker. De vraag kan echter worden gesteld waarom in het geval van een figuratieve schildering per definitie niet tot een reconstructie kan worden overgegaan. Non-interventie is immers ook een vorm van interventie: non-interventie is een conservatiebeslissing met betrekking tot het belang van de leesbaarheid en de vraag in welke mate de beeldende verschijning van het kunstwerk een aantasting kan overstijgen.⁵

Ons conservatie- en restauratiebeleid wordt nog steeds gekarakteriseerd door de klassieke conservatietheorieën, teruggaande op het werk van auteurs als Ruskin en Brandi, en hun zoektocht naar de Absolute Waarheid. Deze iconen binnen de conservatie- en restauratiewereld waren sterke pleitbezorgers voor onder meer reversibiliteit van interventies (in werkelijkheid is een ingreep nooit helemaal omkeerbaar), universaliteit van waarden van erfgoed en objectiviteit, met inbegrip van de objectieve bepaling van schadebeelden, objectief historisch onderzoek en de notie van wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijke conservatie. Voor deze klassieke denkers, is conservatie een op wetenschappelijke 'waarheid' gebaseerde operatie. Zo is het de taak van de restaurateur om authenticiteit te bewaren en op te waarderen. Zoals Munoz beschrijft in zijn artikel over een hedendaagse conservatietheorie, wordt wetenschappelijke conservatie en 'objectiviteit' overgewaardeerd ten opzichte van het in rekening nemen van andere waarden zoals immateriële waarden: kunst, betekenis van het

erfgoed en gevoelens. Objectiviteit is volgens velen immers onbereikbaar en zelfs niet wenselijk. 'The past is a foreign country'⁶ Dit werd al samengevat in het Nara Document: 'It is thus not possible to base judgements of values and authenticity within fixed criteria... authenticity judgements may be linked to the worth of a great variety of sources of information. Aspects of the sources may include form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and setting, and spirit and feeling, and other internal and external factors.'⁷

Over het belang van een uitgebreide waardebeoordeling

Een vraag omtrent historiserende reconstructie van verdwenen elementen leidt dikwijls tot ethische discussies. Volgens de klassieke restauratietheorieën moet reconstructie immers ondergeschikt blijven aan conservering en aan het behoud van de authentieke materialen. Nu zijn de discussies over materiële authenticiteit voor de erfgoedprofessionals vanuit wetenschappelijk oogpunt uiterst relevant, maar voor de gebruikers van het erfgoed doen die er vaak niet toe.

Bij de aanvang van een nieuw project moet dus worden gestart met een uitgebreid waardenonderzoek. De bepaling van de waarden die we toekennen aan erfgoed (culturele, historische, wetenschappelijke, politieke, economische, sociale, spirituele/religieuze, ...) is een belangrijke stap in elk conservatie-restauratieproject, aangezien deze het kader waarbinnen gehandeld kan worden, bepalen en de te nemen beslissingen zullen sturen. Een waardenbepaling is vaak complex wegens de verschillende soorten van waarden en tegenstrijdige belangen tussen de verschillende waarden die toegekend worden aan het erfgoedobject. Bovendien variëren ze in tijd en ruimte (economische opportuniteiten, gebruik,...). Dat erfgoedconservatie

steeds meer ook als een socioculturele activiteit wordt beschouwd, en niet enkel als een puur technische aangelegenheid, maakt de zaken er niet eenvoudiger op. Met andere woorden: vandaag staat de socioculturele context van het project – in dit geval de rituele betekenis van het erfgoedobject – op een gelijkwaardig niveau als de materiële en historische context van het erfgoed, en dat dienen we ook in onze besluitvorming mee te nemen.

Wanneer moet worden beslist welke prioriteiten moeten worden gesteld, wat er wel en niet moet worden behouden, hoe met tegenstrijdige belangen dient te worden omgegaan, kunnen waarden de veranderlijke context waarin het erfgoed zich bevindt verduidelijken. Tot op de dag van vandaag, echter, is het erfgoed in Brussel in het bijzonder en in België in het algemeen, het domein van specialisten die bepalen wat erfgoed is en hoe het moet worden bewaard. Dit wordt dan gevalideerd door de subsidiërende overheid. De eigenaars en gebruikers, de stakeholders met andere woorden, hebben dikwijls een ondergeschikte plaats in het proces. De laatste jaren is de maatschappelijke verantwoordelijkheid en, daaraan gekoppeld, het draagvlak van de erfgoedsector echter geëvolueerd. Net zoals de museale sector heeft ook de erfgoedsector een democratiseringsproces doorlopen. Ook is de financiële impact van de overheid (minder subsidies, verkoop/erfpacht van monumenten aan de privésector, verlenging en verzwaring van het subsidietraject) doorheen de jaren verminderd. Een belangrijk gevolg van deze bewegingen is dat het concept van erfgoed werd uitgebreid, en nieuwe groepen als stakeholders erkend zijn en de specialisten hebben vervoegd voor wat de besluitvorming betreft. Deze stakeholders brengen nieuwe waarden met zich mee en geven zo een nieuwe wending aan het erfgoeddebat en discussies rond specifieke erfgoedprojecten: spirituele

waarden, economische waarden en sociale waarden hebben aan belang gewonnen. De publieke deelname is noodzakelijk, in de sociale contexten die het erfgoed vormen, om een goede, maatschappelijk verantwoorde conservatie van het erfgoed te verzekeren. Deze publieke deelname en het aanbrengen van nieuwe waarden vormen een uitdaging voor de erfgoedprofessionals, die zich traditioneel voornamelijk concentreren op het materiële aspect en heel erg op hun hoede zijn voor elke verandering die een onomkeerbare impact heeft op de materiële component van het erfgoedobject. De in 1999 door Icomos Australia aangepaste versie van het Burra-charter (*Charter for Places of Cultural Significance*) concretiseerde deze evolutie al in artikel 1.2: 'The revisions broaden the understanding of what is cultural significance by recognizing that significance may lie in more than just the fabric of a place. Thus significance "is embodied in the place itself, its setting, use, associations, meanings, records, related places and related objects" [...]'⁸

NOTEN

1. Guidelines for the Management of World Cultural Heritage Sites, uitg. door ICCROM-UNESCO, Rome-Parijs, 1990, p. 58 en HUBINETTE, U., 'Polychroom of monochroom? De ethiek van authenticiteit en reconstructie', Monumenten & Landschappen 19/4, 2000.
2. THOMAS, S., 'Approaches to the Treatment of Historic painted and decorated interiors', in *Journal of Architectural Conservation*, 1, 1997, p. 19 en HUBINETTE, U., op.cit.
3. MORA, L., MORA, P en PHILIPPOT, P., *Conservation of wall paintings*, Butterworths/ICCROM, London, 1984, p. 2.
4. *Idem*, p. 303.
5. *Ibidem*
6. Het verleden is een vreemd land MUNOZ VINAS, S., *Contemporary theory of conservation*, met een uitdrukking van Hartley, geïntroduceerd in de conservatiewereld door Lowenthal
7. Het is dus niet mogelijk om een waardeoordeel of authenticiteit te baseren op vastgelegde criteria... het beoordelen van authenticiteit kan verbonden zijn met de waarde van een brede waaier aan informatiebronnen. Deze bronnen kunnen de volgende aspecten omvatten: vorm en design, materialen en substanties, gebruik en functie, tradities en technieken, locatie en omgeving, geest en aanvoelen en andere interne en externe factoren. UNESCO World Heritage Committee, *Nara Document on Authenticity*, Nara, Japan, 1-6 November 1994.
8. De herzieningen vergroten ons begrip van wat culturele waarde is door te erkennen dat de waarde van een plaats meer kan zijn dan haar structuur. Bijgevolg is de waarde van een plaats ook zijn kader, zijn gebruik, associaties, betekenissen, archieven, plaatsen en voorwerpen die ermee verbonden zijn.

Afb. 3

Fragment van de gereinigde 19de-eeuwse polychromie op kalkpleister (© Georges De Kinder, 2015).

Afb. 4

Restauratie van de originele polychromie boven de inkomdeur (© Georges De Kinder, 2015).

Na een lang traject werd op 22 oktober 1998 een beschermingsbesluit ondertekend. De Grote Tempel werd in zijn geheel beschermd als monument, met inbegrip van het egyptiserend meubilair en van alle nog bewaarde losse elementen van het oorspronkelijke stucdecor van de Grote en Kleine Tempel. De muren vertoonden talrijke scheuren en de akoestiek en de verlichting lieten te wensen over. De muurschilderingen

waren verdwenen. Op zolder werden nog fragmenten bewaard van de 19de-eeuwse Grote en Kleine Tempels (afb.3). Deze erkenning van het belang van de tempel heeft waarschijnlijk ook de interesse van de gebruikers gestimuleerd en gekleurd.

In 2006 werd het architectenbureau ORIGIN gecontacteerd door de *Société Civile du Cercle des Amis*

Afb. 5

Foto van de gebroeders G eruzet, ondertekend door Adolphe Samyn, 1883 (  SAB).

Philanthropes om een restauratieproject uit te werken. De vraag van de gebruikers en eigenaars was duidelijk: de Grote Tempel herstellen in zijn oude glorie. Door zijn rooskleurige monochromie was hij ontdaan van betekenis en leesbaarheid. Om deze te herstellen, moesten de muurschilderingen ook worden gereconstrueerd. Deze restauratie-optie heeft veel discussies met zich meegebracht en het door het architectenbureau uiteindelijk geformuleerde voorstel kon niet op unanieme bijval rekenen bij de stakeholders. Het centrale probleem betrof de vraag hoe het materiële — in dit geval, de monochrome neo-Egyptische vormtaal (de bas-reliëfs met gevleugelde zonnescijven, kevers, cobra's en farao's) — zich verhiel tegenover de

cultuurhistorische betekenis van het gepolychromeerde geheel? Wat was de materiële waarde van het te restaureren stucwerk ten opzichte van de immateriële (spirituele, rituele, cultuurhistorische) waarde van de onbestaande, te reconstrueren neo-Egyptische polychromie?

Om te komen tot een concreet project is een dialoog met de gebruikers van het erfgoed nodig. In het geval van de tempel, werd de vraag van de (honderden) gebruikers overgemaakt aan de architect via de raad van bestuur. Hierin zetelen vertegenwoordigers van de verschillende groepen die in het gebouw wekelijks vergaderen. Vervolgens stelde de architect zijn project voor aan de raad, die dan besliste of het voorstel beantwoordde aan de wensen.

Het goedgekeurde project werd nadien voorgesteld aan de Directie Monumenten en Landschappen en aan de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen.

Een dialoog tussen de erfgoedwerkers en de gebruikers via de architect moet leiden tot een meer omvattende waardebeoordeling, waarbij dus ook met de eventuele immateriële waarden van het monument op een begripsvolle manier rekening moet gehouden worden. De visie en het wereldbeeld, waarbinnen het gebruik door de diverse belanghebbers van een bepaald erfgoedobject kadert, moet worden getoetst aan de visie van de erfgoedprofessionals. En dat is ook de manier waarop de tempel werd onderzocht. Uit dit onderzoek is gebleken dat de tempel

artistiek en esthetisch waardevol is, omdat we hier te maken hebben met ambachtswerk van hoge kwaliteit en een neo-Egyptische iconografie die van hoge historische en wetenschappelijke waarde is omwille van de accuraatheid waarmee het oorspronkelijke project werd gedocumenteerd. De tempel is eveneens waardevol omwille van de zeldzaamheid: veel gelijkaardige tempels werden tijdens en na de twee wereldoorlogen vernietigd. Voor de gebruikers van de tempel is er eveneens een hoge historische waarde. Maar daarnaast worden ook de spirituele en rituele waarde sterk geapprecieerd, omwille van de beladen symboliek en het nog actieve, bijna dagelijkse gebruik van de tempel.

SITUATIE VOOR DE RESTAURATIE EN DE VOORONDERZOEKEN

De enige nog in situ aanwezige polychromie van de 19de-eeuwse tempel bevond zich boven de inkomdeur (afb.4). Deze moest uiteraard bewaard, geconserveerd en gerestaureerd worden. De studie voor het restauratieproject ging van start met een nauwkeurige opmeting van de bestaande toestand en uitgebreide vooronderzoeken.

Het oorspronkelijke bouwproject van de Grote Tempel van 1878 werd uitgebreid gedocumenteerd aan de hand van gedetailleerde tekeningen in het architectuurtijdschrift *L'Emulation*, dat vier jaar na de inhuldiging van de tempel uitgegeven werd. In die tijd stond de Grote Tempel in de Peterseliestraat bekend als '*le plus beau temple maçonnique de l'Europe*'.¹ In het Stadsarchief Brussel worden ook twee prachtige zwart-wit foto's bewaard, ondertekend door Adolphe Samyn en gedateerd uit 1883² (afb.5).

Wat de binnerversiering betreft is de huidige Grote Tempel het resultaat van een symbiose van twee verschillende concepten. Bij de heropbouw (1937-1939) heeft architect Lambrichs er nauwgezet op toegezien dat de muren van de Grote Tempel 'op exact dezelfde manier' als de muren van de 19de-eeuwse tempel werden gereconstrueerd. Dankzij het polychromieontwerp uit 1940 van de hand van Lambrichs (afb.6) weten we dat hij het concept van het velarium, een tempel met zicht op een sterrenhemel, wou behouden, zij het in een andere vorm. Om structurele redenen koos hij voor een cassetteplafond met traveeën omdat dit makkelijker te integreren was in de nieuwe balken en zuilenstructuur.

HET UITGEVOERDE PROJECT

Na alle vooronderzoeken en studies, waarbij de diverse waarderings ten opzichte van elkaar werden afgewogen, en met inachtneming van het gegeven dat deze vrijmetselaarstempel nog wordt gebruikt, werd uiteindelijk besloten om de architecturale muurschilderingen te reconstrueren. De voldoende gedocumenteerde, repetitieve muurschilderingen die de architectuur ritmeren, aan de hand van sjablonen, kleuren en motieven van neo-Egyptische symboliek.

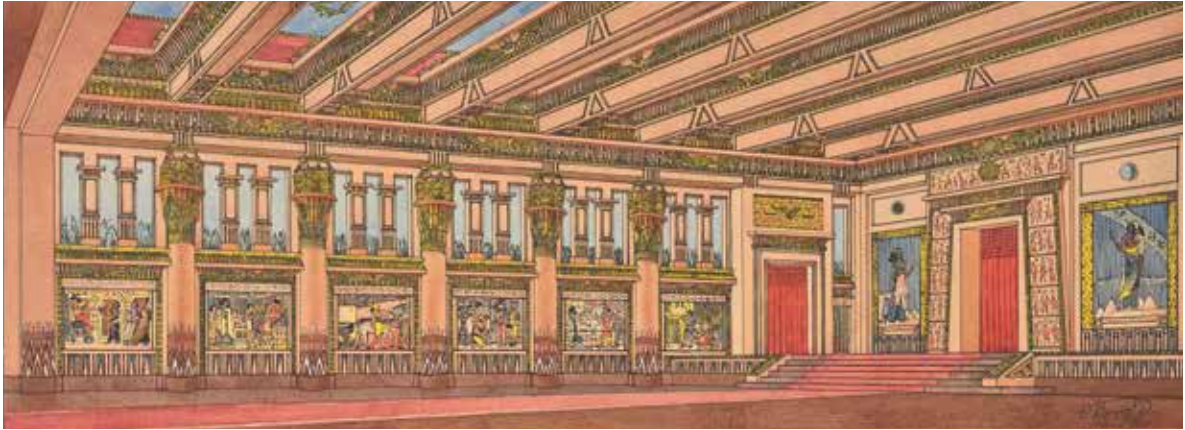
Op basis van de resultaten van de vooronderzoeken in de op de 19de-eeuwse decorfragmenten bewaard op zolder, en op basis van het onderzoek in de archieven werden tekeningen gemaakt van alle binnengevels en van het plafond van de tempel. De publicaties van Owen Jones³ en Emile Prisse d'Avesnes⁴ hebben als leidraad gediend voor de vormgeving en de kleurkeuze. Deze publicaties dienden in de 19de eeuw ook als inspiratiebron.

CONCLUSIE

De waarden die door verschillende partijen in een verschillende context aan een monument worden toegekend zijn niet absoluut. Ze moeten regelmatig opnieuw in vraag worden gesteld. Zo moet ook de betekenis die de gebruiker en bezoeker aan een kunstwerk/monument steeds opnieuw worden bekeken. Is de reconstructie van de muurschilderingen van de vrijmetselaarstempel een materiële of immateriële kwestie? Of beide? Is de reconstructie goed of slecht?

De reconstructie van de neo-Egyptische muurschilderingen werd weliswaar uitgevoerd op basis van uitgebreid onderzoek. Ze pretendeert echter geen terugkeer te zijn naar de 'oorspronkelijke toestand', noch de absolute historische Waarheid te zijn. De huidige tempel zoals die nu kan worden beleefd is er feitelijk nooit geweest. Het is een herinterpretatie van het oorspronkelijke project, dat de vorige generatie gebruikers in de jaren 1930-1940 hebben willen uitvoeren bij de heropbouw van hun tempel. Moesten er geen externe factoren als tijds- en financiële druk geweest zijn bij de reconstructie van de tempel in de jaren 1930-1940, dan was de polychromie toen reeds hersteld. Met 75 jaar vertraging werd deze nu uitgevoerd (afb.7).

Zo wenst de huidige generatie van vrijmetselaars de onlosmakelijke band tussen architectuur-vorm-kleur-iconografie en betekenis (de spirituele waarde) te herstellen en over te dragen aan de volgende generaties. Een betekenis die zonder reconstructie verloren was gegaan.

Afb. 6

Aquarel voor het herschilderen van de heropgebouwde tempel, van Charles Lambrichts, 1940 (foto Georges De Kinder, origineel *Société civile du Cercle des Amis Philantropes*)

Afb. 7

Zicht op de gerestaureerde schildering binnen het gereconstrueerde geheel (© Georges De Kinder, 2015).

BIBLIOGRAFIE

Artikels en monografieën

- AVRAMI, E., MASON, R., DE LA TORRE, M., *Values and Heritage Conservation*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 2000.
- BERGMANS, A., *Neostijlen in de 19de eeuw, zorg geboden?*, KADOC-Artes, Leuven, 2002
- BRANDI, C., *Théorie de la restauration*, Paris: Monum, éditions du patrimoine, 2000.
- BRAL, G.J., *Restauratie van de Egyptische Tempel van Antwerpen*, Monumenten & Landschappen, 1988.
- BRAL G.J., DELMOTTE B., VERBEKE J., 'De reconstructie van de monumentale polychromie van het voorportaal van de Egyptische tempel Antwerpen', *Monumenten & Landschappen* 7/2, 1988
- Burra Charter, *Charter for places of cultural significance*, ICOMOS Australia, 1999.
- Charter van Venetië, ICOMOS, 1969.
- CURL, J., *The Egyptian Revival. An Introductory Study of a recurring Theme in the History of Taste*, London, 1982 – hoofdstuk: Freemasonry pp. 134-136
- DE LA TORRE, M., *Assessing the Values of Cultural Heritage, Research Report*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 2002.
- DE LA TORRE, M., *Values in heritage conservation: a project of The Getty Conservation Institute*, APT International Bulletin, 2014.
- *Description de l'Égypte ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'Armée française publié sous les ordres de Napoléon Bonaparte*, Paris 1809.
- HAMMERMEISTER Kai, *Gadamer*, Rotterdam: Leminiscaat, 2002.
- KUIPERS, M.C., QUIST, W.J., *Culturele draagkracht. Op zoek naar de tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed*, Delftdigitalpress, 2013.
- LEPSIUS, C.R., *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopen*, Berlin, 1849
- MACLOT, P. – WARMENBOL E., "Twee tempels onder de slopershamer: aantekeningen bij de afbraak van het logegebouw van 'Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis' te Antwerpen", in *Monumenten en Landschappen*, III, nr.3, mei-juni 1984, pp. 17-24
- PORTAL F., *Des couleurs symboliques dans l'Antiquité, le Moyen Age et les Temps modernes*, Paris, 1857.

- PRISSE d'AVESNES, E., *Atlas de l'histoire de l'art égyptien, d'après des monuments, depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine*, Paris, 1868-1878.
- RIEGL, A., *The Modern Cult of Monuments: its Essence and its Development*, 1903
- WARMENBOL, E., *Les temples maçonniques égyptisants des 'Amis Philanthropiques', Rue du Persil, à Bruxelles*. Texte manuscrit.
- Revue Le patriote illustré maçonnique, Ed. Le 27 juillet 1890.

Websites

- www.unesco.org

NOTEN

1. CELIS, M. M., 'De egyptiserende maçonnieke tempels van de Brusselse Loges 'Les Amis Philanthropes' en 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis', *M & L. Monumenten en Landschappen*, III/3, p. 18
2. Idem, p. 28 (Kleine Tempel) et p. 29 (Grote Tempel).
3. JONES, O., *Grammar of Ornament*, London, 1856. Pls IV-XI
4. *Atlas de l'histoire de l'art égyptien, d'après des monuments, depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine*, Paris, 1868-1878, en Zie historische bijdragen van Eugène Warmenbol, p. 32 tot 41.

Reconstruction: sense or nonsense?

The restoration of the Temple of Amon Ra

The Masonic Temple on Rue du Persil/Peterseliestraat in Brussels was built in 1877-1878 using the blueprints drawn by Adolphe Samyn. Characteristic of the manner in which the architects of this period used archaeology as an inspiration, the building draws fairly freely from an existing site in Egypt. Stability-related problems detected in the 1930s meant that a total reconstruction was necessary, but the works were never fully completed. In 2006, the architectural firm ORIGIN was approached by the *Société Civile du Cercle des Amis Philanthropes* to work out a restoration project aimed at returning the Grand Temple to its former glory. In August 2014, these exceptional restoration and renovation works began at the temple of Amon Ra. The restoration options put forward by the architectural firm led to interesting discussions, both in the heritage sector and among the building's users. The point of departure for all this was whether or not the Grand Temple should be retained as a total concept. After all, this is a key location for masonic ceremonies and the temple's decoration has a great deal of symbolic value, meaning that it was very important that everything became readable once again. In this context, all existing stucco work and the occasional old polychrome element had to be preserved and restored, but some elements actually had to be reconstructed which complicated matters somewhat. As such, the question raised by this article involves the significance of such a reconstruction in a contemporary context. A key issue here is the need, when preparing a restoration project, to bear in mind tangible and intangible values which may at times conflict with one another.

COLOPHON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseqque, Cecilia
Paredes en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Leseqque

COORDINATIE VAN DE ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Jean-Marc Basy,
Guy Bovyn, Guy Conde-Reis,
Thomas Coomans, Georges De Kinder,
Jan De Maeyer, Paula Dumont, Claudine
Houbart, Christophe Loir, Cristina Marchi,
Leen Meganck, Benoît Mihail,
Barbara Pecheur, Daniela N. Prina,
Christophe Van Gerrewey,
Brigitte Vander Bruggen,
Eugène Warmenbol, Eva Weyns.

VERTALING

Erik Tack, Citracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Leo Camerlynck, May Enklaar,
Wim Kenis, Griet Meyfroots,
Koenraad Raeymaekers,
Maarten Robberechts, Coralie Smets,
Tom Verhofstadt en de leden van
het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM Printing sa

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Baumschlager Eberle, Ricardo Bofill,
Grégory Creten, Martine De Maeseneer,
Kevin De Vlieter, Jaspers-Eyers
Architects, Marius Grootveld,
Lucien Kroll, Jan Pollers, Claudia Schwind,
Anne Somers.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
KVS – Koninklijke Vlaamse Schouwburg
MSB – Museum van Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/012

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.